

University of Groningen

Tussen God en de Mammon. Het lot van te duur of overtoollig geworden kerkgebouwen in Nederland

Kroesen, Justin

Published in:
Jaarboek voor Liturgieonderzoek

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Kroesen, J. (2009). Tussen God en de Mammon. Het lot van te duur of overtoollig geworden kerkgebouwen in Nederland. *Jaarboek voor Liturgieonderzoek*, 24, 69-95.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Tussen God en de Mammon

Het lot van te duur of overtollig geworden kerkgebouwen in Nederland

Justin E.A. Kroesen

Mede doordat het jaar 2008 door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland en de provinciale Steunpunten Monumentenzorg en Archeologie is uitgeroepen tot Jaar van het Religieus Erfgoed, staan monumentale kerken momenteel volop in de belangstelling. Voor veel van deze gebouwen geldt dat ze weliswaar een lust zijn voor het oog, maar tegelijk een last betekenen voor de eigenaars. Door de voortschrijdende ontkerkelijking is de toekomst van veel kerken vandaag de dag uiterst onzeker. In dit artikel wordt de problematiek van het dure of overtollig geworden kerkgebouw in Nederland geschetst aan de hand van actuele voorbeelden. Daarbij is de aandacht in het bijzonder gericht op de gevoelens en argumenten die bij het veelal pijnlijke proces van alternatief gebruik, afstoting en herbestemming van kerkgebouwen voor de betrokkenen een rol spelen.

Zolang er kerken zijn gebouwd in Nederland, zijn er andere verdwenen of voor niet-religieuze doeleinden gebruikt. Van de naar schatting 19000 kerken die er sinds het jaar 1200 in ons land gebouwd zijn, staan er vandaag de dag nog ca. 7000 overeind.¹ Een eerste golf van vernieling en afbraak vond plaats tijdens en na de overgang naar de calvinistische Reformatie, die zich in de tweede helft van de zestiende eeuw overal in de Noordelijke Nederlanden voltrok. Zo bezegelde de komst van het protestantisme het lot van de ca. 600 kloosterkerken, waarvan er veel tot op de laatste steen werden afgebroken.² Van de ca. 1500 parochiekerken werden de meeste door de calvinisten gehandhaafd, waarbij het koor op veel plaatsen buiten gebruik raakte. Een tweede oorzaak voor het verlies van veel kerkgebouwen was de gewapende strijd tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), toen veel kerken werden geplunderd en gebruikt als verschansing of als gevangenis.³ Nieuwe verwoestingen volgden tijdens de Franse bezetting van 1672-1674, toen veel kerken werden geconfisqueerd en gebruikt als militaire kazerne of als opslagplaats voor oorlogsmaterieel. De hernieuwde

¹ 'Veel kerken in de gevarenzone', in *Trouw*, 5 april 2007.

² Terwijl plattelandskloosters vrijwel allemaal verdwenen, werd van de kloosterkerken in de steden een aanzienlijk aantal – vooral de kleinere – overgedragen aan Engelse en Waalse protestantse gemeenten. Vgl. H. JANSE: *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* (Zaltbommel 1969) 78.

³ JANSE: *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* 65. Het zwaarst getroffen werd het westen van het land, met name de gewesten Holland en Zeeland. Van de 210 Zeeuwse kerken rond 1500 waren er in 1600 nog slechts 90 over.

inval van de Fransen in 1793 betekende het einde voor veel kloosters die zich in het overwegend katholiek gebleven zuiden hadden weten te handhaven.⁴ Nog in de twintigste eeuw is een aanzienlijk aantal kerkgebouwen in Nederland door oorlogshandelingen verwoest, vooral in het Rivierengebied en langs de Maas in Limburg, waar de geallieerden en de Duitsers aan het eind van de Tweede Wereldoorlog een zware strijd voerden.

Hoewel ca. 4000 kerken vandaag de dag een min of meer beschermde status bezitten als gemeentelijk of rijksmonument, worden veel gebouwen sinds enkele decennia bedreigd door een gevaar van een geheel andere orde. Door de grootscheepse ontkerkelijking die zich vooral sinds de jaren zestig in Nederland heeft voltrokken zijn veel lokale kerkgemeenschappen in financiële problemen geraakt. Dat is mede een gevolg van het feit dat in Nederland – anders dan in veel andere West-Europese landen – het kerkgebouw eigendom is van de geloofsgemeenschap, hetzij op het niveau van het bisdom (rooms-katholiek) of zelfs lokaal (protestant), waardoor deze met het vaak zeer kostbare onderhoud is belast. Volgens gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau is het ‘marktaandeel’ van de twee grootste protestantse kerken – de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland – van 31 procent in 1958 geslonken tot minder dan 10 procent in 2004.⁵ Verwacht wordt dat dit percentage in 2020 nog verder zal zijn teruggelopen tot een schamele 4 procent, in weerwil van sommige optimistische stemmen in kerk en samenleving die sinds de jaren negentig een religieuze revival menen te signaleren, waarvan ook de kerken zouden profiteren. Binnen de kerk zelf vindt een tweede ontwikkeling plaats, namelijk de sterk teruglopende kerkgang, met name onder jonge kerkleden: terwijl in 1970 nog 67 procent van de kerkleden tenminste eenmaal per twee weken ter kerke ging, is dat aantal in 2004 teruggelopen tot 38 procent.⁶

De dramatische afname van kerkgang en -lidmaatschap heeft op veel plaatsen geleid tot een sterke terugval van de inkomsten, waardoor veel kerken om economische redenen in de afgelopen decennia zijn afgestoten of zelfs afgebroken. Aan protestantse zijde ziet vandaag de dag naar schatting iedere vier dagen een middelgrote gemeente ergens in Nederland zich genoodzaakt haar deuren definitief te sluiten.⁷ De afstoting van protestantse kerkgebouwen heeft vanaf 2004 een nieuwe impuls gekregen door de fusie van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse kerk in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Veel gefuseerde gemeenten hebben besloten om van de twee of drie kerkgebouwen er slechts één te handhaven, doorgaans de grootste en/of oudste, die veelal voldoende ruimte biedt om

⁴ JANSE: *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* 119.

⁵ Vgl. J. BECKER & J. DE HART: *Godsdienstige verhoudingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006) 4.

⁶ BECKER & DE HART: *Godsdienstige verhoudingen* 5.

⁷ Vgl. ‘De kerk is er voor anderen’, in *Trouw*, 14 April 2007.

de voltallige gemeente te herbergen. In 2005 werd binnen de PKN de Werkgroep Behoud en Hergebruik Kerkgebouwen opgericht om noodlijdende gemeenten te ondersteunen in hun zoektocht hun kerkgebouw voor de eredienst te behouden of hen te begeleiden in het soms pijnlijke proces van afstoting. Eén van de oplossingen waarvoor sinds de jaren tachtig op veel plaatsen is gekozen is de vervanging van een bestaand kerkgebouw door een veel kleiner gebouw, gecombineerd met andere functies in de sfeer van wonen en werken.⁸ Andere opties zijn het overdragen van het gebouw aan een onafhankelijke eigendoms- of beheersstichting, of het verkopen van het gebouw.

Het verdwijnen van honderden kerkgebouwen in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw leidde vanaf de jaren negentig tot een toenemend verzet onder het publiek, zowel binnen als buiten de kerk. Vaak gaat het om karakteristieke bakens in het vlakke, open Nederlandse landschap, dragers van geschiedenis en tekens van identiteit en mentaliteit. Voor veel met sloop bedreigde kerkgebouwen zijn in de laatste jaren reddingsacties ondernomen door buurtbewoners, voor wie persoonlijke herinneringen aan een kerkelijke jeugd en de gehechtheid aan het gebouw in het straatbeeld vaak een belangrijke rol spelen. In juni 2006 is een onafhankelijke Task Force Toekomst Kerkgebouwen opgericht met als doel de voortschrijdende afbraak van architectonisch waardevolle kerken tegen te gaan.⁹ De werkgroep publiceerde een inventarisatie van alle kerkgebouwen in Nederland en geeft advies aan gemeenschappen die zoeken naar een passende nieuwe bestemming voor hun gebouw.¹⁰ Geschat wordt dat voor de restauratie van alle bestaande kerken in Nederland een bedrag nodig is van ongeveer twee miljard euro; alleen het hoogst noodzakelijke technisch herstel vergt al 740 miljoen.¹¹ Mede door het uitroepen van 2008 tot het Jaar van het Religieus Erfgoed staan de noodlijdende kerkgebouwen momenteel hoog op de agenda.¹² Onlangs stelde ds. Gerrit de Fijter, voorzitter van de Generale Synode, dat het behoud van kerkgebouwen niet langer enkel een zaak van de kerken kan zijn: 'Wanneer we als Nederlandse samenleving (...) historische kerkgebouwen in goede conditie willen nalaten aan volgende generaties, dan zal de overheid haar verantwoordelijkheid moeten nemen.'¹³ Politieke partijen, zowel van christelijke als niet-christelijke signatuur, zeggen de ernst van de situatie te onderkennen, maar daarbij zijn concrete voorstellen voor oplossingen tot op heden vooralsnog uitgebleven.

⁸ R. STEENSMA & R.H. KNIJFF: *Model Oranjekapel. Vervanging van grote kerken door kleine* (Zoetermeer 1992).

⁹ www.toekomstkerkgebouwen.nl.

¹⁰ De inventarisatie van kerkgebouwen in Nederland is te raadplegen op www.hdc.vu.nl/ikgn.

¹¹ 'Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd', in *Nederlands Dagblad*, 10 augustus 2007.

¹² Zie de website www.2008re.nl.

¹³ Citaat ontleend aan het nieuwsbericht 'Discussienota Protestantse Kerk: zorgvuldig omgaan met kerkgebouwen', geplaatst op www.pkn.nl, 9 juni 2008. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

De problematiek van het te dure of overtoollig geworden kerkgebouw doet zich in meer of mindere mate overal voor in het sterk geseculariseerde Europa.¹⁴ In landen waar de meeste kerkgebouwen eigendom zijn van de staat, zoals Frankrijk en Scandinavië, is het de overheid die – tenminste in theorie – zorg draagt voor het onderhoud, zelfs wanneer de kerkgang zeer gering is. In veel andere landen is het lot van kerkgebouwen echter even ongewis als in Nederland. In februari 2007 verscheen een artikel over geprofaniseerde kerkgebouwen in Europa in het tijdschrift *Newsweek*, getiteld ‘Why Europe is Turning Churches in to Gyms, Pizzarias and Bars’, dat onder de lezers in het veel kerkser Amerika als tamelijk schokkend moet zijn ervaren.¹⁵ De auteur beschrijft hoe een negentiende-eeuws kerkgebouw in Cheltenham in het westen van Engeland nu functioneert als een pizzeria onder de naam Zizzi met een grote pizzaoven in het koor, op de plaats waar eerst het altaar stond. Ook de situatie in Oost-Europa komt aan de orde, waar veel kerkgebouwen al ten tijde van het communisme werden omgebouwd tot theaters, musea en ‘Huizen van Cultuur’. Bij een soms zeer lage kerksheld – in Tsjechië bezoekt slechts 3 procent van de bevolking met enige regelmaat een kerkdienst – zijn het nu de onbarmhartige wetten van de vrije markt die het voortbestaan van veel kerkgebouwen bedreigen. Zo werd de twaalfde-eeuwse kerk van St. Michaël in Praag in 2006 aangekocht door een particuliere ondernemer die er technofeesten en striptease-acts organiseerde.

Ook in Duitsland, waar de kerk financieel veel gezonder is en het verzet tegen profaan gebruik van kerkgebouwen traditioneel sterk, zullen veel kerken in de nabije toekomst in de problemen komen. Onlangs heeft de Dresdner Bank berekend dat de helft van alle kerkgebouwen in het voormalige Oost-Duitsland in de komende decennia zal moeten worden afgestoten en herbestemd.¹⁶ Zo werd de dorpskerk van Millow in de deelstaat Brandenburg onlangs verbouwd tot een filiaal van de Sparkasse.¹⁷ Ook in katholieke landen worden steeds meer kerken ontwijd en gebruikt voor niet-kerkelijke doeleinden, zoals onder meer blijkt uit een recente, fraai geïllustreerde uitgave over *Converted Churches* van E. Marín en E. Alavedra.¹⁸ Zo werd de zeventiende-eeuwse kerk van St. Mary in de Ierse hoofdstad Dublin verbouwd tot een trendy loungebar,¹⁹ terwijl de negentiende-eeuwse kerk van Ste. Anne in het Franse Montpellier een nieuwe functie kreeg als tentoonstellingsruimte.²⁰ In Spanje werden het voormalige

¹⁴ M. NEUMANN: ‘Neue Nutzung von Kirchen’, in div. aut.: *Nichts für die Ewigkeit. Kirchengebäude zwischen Wertschätzung und Altlast* (Bonn 2001) 118-121.

¹⁵ ‘Why Europe is Turning Churches in to Gyms, Pizzarias and Bars’, in *Newsweek*, 12 februari 2007.

¹⁶ ‘Bell tolls for Germany’s Churches’, in *Los Angeles Times*, 22 april 2007.

¹⁷ ‘Die Kirchen haben Probleme mit ihren Immobilien’, in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3 augustus 2007.

¹⁸ E. MARÍN & E. ALAVEDRA (red.): *Converted Churches* (Antwerpen 2007).

¹⁹ MARÍN & ALAVEDRA: *Converted Churches* 171-177

²⁰ MARÍN & ALAVEDRA: *Converted Churches* 97-101.

zeventiende-eeuwse benedictijnenklooster Husa in Calatayud (Zaragoza) en het zestiende-eeuwse franciscanenklooster Rocamador in Almendral (Badajoz) verbouwd tot luxe hotels.²¹ In België was ik er in december 2006 getuige van hoe de kerk van het middeleeuwse begijnhof in Tongeren juist voor een feest werd ingericht met een mobiele biertap tussen de altaren in het schip (foto 1).

Een katholieke en een protestantse kerk in het nauw

De eerdergenoemde Task Force Toekomst Kerkgebouwen verwacht dat zowel de rooms-katholieke als de protestantse kerk in Nederland zich in de komende decennia genoodzaakt zullen zien ongeveer een kwart van hun gebouwen af te stoten.²² De sluiting of verdwijning van kerkgebouwen en de emoties die daarmee gepaard gaan, kunnen vaak rekenen op een aanzienlijke belangstelling in de media. Terwijl sommige journalisten in hun berichtgeving de nadruk leggen op het verschijnsel van een zich steeds verder uit het publieke domein terugtrekkende kerk, maken anderen zich vooral druk om de verdwijning van een karakteristiek monument uit het straatbeeld. Vaak komen diverse betrokkenen, zoals kerkgangers, omwonenden, ambtenaren en projectontwikkelaars in de berichten aan het woord. Daarnaast dient ook het internet steeds vaker als een podium voor meningen en gevoelens over de wenselijkheid en onwenselijkheid van het sluiten of afbreken van een kerk, alsmede over de gepastheid of ongepastheid van een herbestemming. Deze discussies verschaffen ons niet alleen inzicht in de (vaak trage) besluitvorming, maar ook in de emoties waarmee een dergelijke gebeurtenis voor velen is verbonden. In deze paragraaf wil ik de aandacht richten op twee kerkgebouwen die in het recente verleden onder grote mediabelangstelling buiten gebruik zijn geraakt, te weten de katholieke Heilig Hartkerk in Breda en de protestantse Maarten Lutherkerk in Weesp.²³

De Heilig Hartkerk in Breda

Toen het bisdom Breda in 1986 besloot om de Heilig Hartkerk aan de Baronie-
laan in de genoemde stad aan de eredienst te onttrekken, wekte dit zoveel verzet onder de direct betrokkenen dat de laatste protesterende parochianen door de politie uit het gebouw moesten worden verwijderd. Twee jaar later, in 1988, werd de negentiende-eeuwse kerk, ontworpen door de architect P.J. van Genk, tezamen met de naastgelegen pastorie verkocht aan de Gemeente Breda om te worden afgebroken en vervangen door een flatgebouw met 36 appartementen. Voor- en tegenstanders van de afbraak werden verrast door een groep krakers

²¹ MARÍN & ALAVEDRA: *Converted Churches* 10-15, 24-29.

²² 'Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd', in *Nederlands Dagblad*, 10 augustus 2007.

²³ De gegevens hiervoor zijn geheel ontleend aan diverse media, zoals kranten, televisie en het internet.

die de kerk bezetten en provisorische woonruimtes en kunstateliers in schip en koor inrichtten. Nu het gevaar voor een snelle sloop was afgewend, werd een eerste juridische poging om het gebouw van de sloophamer te redden in 1990 ondernomen door een groep burgers – zowel katholieken als buitenkerkelijken – die het gebouw om zijn esthetische kwaliteiten wilden behouden. In 1994 weigerde het stadsbestuur de kerk evenwel de status van gemeentelijk monument toe te kennen, en in 1996 werd het verzoek om het gebouw aan de lijst van rijksmonumenten toe te voegen afgewezen door de toenmalige staatssecretaris van cultuur, Aad Nuis. De definitieve sloopvergunning werd verleend in maart 2000, waarna de kerk werd verkocht aan de Ouwehand Bouwgroep, die de bouw van de geplande appartementen zou uitvoeren.

Intussen zetten verontruste burgers een tegenoffensief in door een protestmars te organiseren en de Stichting Toekomst Heilig Hartkerk in het leven te roepen. In september 2000 wisten zij de Provincie Brabant te bewegen tot het indienen van een gezamenlijk verzoek bij de Nationale Raad voor Kunst en Cultuur in Den Haag om de kerk de status van rijksmonument toe te kennen, hetgeen een jaar later werd ingewilligd door de nieuw aangetreden staatssecretaris van cultuur, Rick van der Ploeg. Er zouden nog vier jaren van juridische procedures volgen eer de monumentenstatus in september 2004 door de Hoge Raad werd bekrachtigd. Er werden nieuwe plannen voor hergebruik gelanceerd, uiteenlopend van culturele activiteiten voor de buurtbewoners tot een speeltuin, een concertzaal en een meditatie ruimte. Voor de uitvoering van deze plannen vormde de aanwezigheid van de krakers – die aanvankelijk hadden geholpen om de kerk voor afbraak te behoeden – een groot probleem. In december 2005 werden zij door politie en brandweer uit de kerk verwijderd, naar verluidt omdat de bewoning van de verwaarloosde kerk met provisorisch geïnstalleerde kachels en gastanks een gevaar opleverde voor de veiligheid van de wijde omgeving. Ook waren er kort tevoren illegale houseparty's in de kelder georganiseerd. De elf uur durende operatie ging met zoveel politiegeweld gepaard dat de gemeente zich achteraf genoodzaakt zag om de krakers € 15.000,- aan schadevergoeding te betalen.

Zolang de toekomstige bestemming van de Bredase Heilig Hartkerk nog onzeker is, blijft het gebouw gekraakt. Uit reacties op het internet blijkt dat veel omwonenden niet blij zijn met deze situatie.²⁴ Met instemming van de krakers, maar zonder ondersteuning van het bisdom viert de Vereniging Salvator sinds enige tijd regelmatig een mis in de kerk. Volgens Pietro de Jong, woordvoerder van de Stichting Toekomst Heilig Hartkerk, verloopt de combinatie van kerkdiensten en krakers redelijk: 'zij liggen op zondagochtend meestal nog te sla-

²⁴ Zo schrijft een zekere H. Smit op 27 juni 2006 in een reactie op het weblog <http://blogger.xs4all.nl/hhavo/archive/2006/01/13/74098.aspx>, geraadpleegd op 16 juni 2008: 'De bewoners van de H. Hartkerk maken er 1 grote smerige bende van. Hou me te goede: ik sta altijd sympathiek t.o.v. krakers, protesten, verzet, etc. Maar na een tiental jaren vind ik eigenlijk dat die hele kerk misbruikt, uitgeleefd en naar de donder geholpen is.'

pen.²⁵ Ook door de Gemeente Breda worden plannen voor herbestemming ontwikkeld. Cultuuradviseur Ruth Giebels wil er een plaats van maken voor feesten en congressen: 'iets met design en hippe nieuwjaarsfeesten (...). Een mix van kunst en commercie (...). Er zijn genoeg creatievelingen in de stad. Dat kan fantastisch worden!' ²⁶ Vanwege de hoge kosten van een broodnodige restauratie zijn de Brabantse Monumenten Stichting en de Stichting Stadsherstel Breda de enige serieuze overnamekandidaten. Beide organisaties willen de kerk gebruiken voor ceremoniële bijeenkomsten, zoals huwelijksluitingen en begravenissen. Opmerkelijk is het initiatief van de Oostenrijkse congregatie van Servi Jesu et Mariae, die in juli 2007 heeft voorgesteld om een kloostergemeenschap in het gebouw te vestigen. De genoemde Vereniging Salvator steunt deze plannen van harte: 'wij denken dat de tijd er rijp voor is', aldus woordvoerder De Jong.²⁷

De Maarten Lutherkerk in Weesp

Ook aan protestantse zijde heeft afbraak of herbestemming van kerkgebouwen in de afgelopen jaren in sommige gevallen geleid tot grote beroering. In januari 2008 zond de NCRV onder de titel 'Dokument: Kerk te koop' een tweedelijge televisiedocumentaire uit over de afstoting van twee van de drie protestantse kerkgebouwen in Weesp.²⁸ Na het samengaan van hervormd, gereformeerd en luthers in het Noord-Hollandse stadje besloot de kerkenraad om het gereformeerde kerkcentrum Hogewey, gebouwd in de jaren zeventig in de gelijknamige nieuwbouwwijk, te verkopen. Men wilde de kerk bij voorkeur overdragen aan een ander kerkgenootschap, eventueel ook aan moslims. Mocht het gebouw evenwel commercieel aanzienlijk meer opbrengen, dan zou het worden verkocht aan een projectontwikkelaar, onder de voorwaarde dat er geen bordeel in gevestigd zou worden. Het geld uit de verkoop zou worden bestemd voor een renovatie van de Grote Kerk, een middeleeuws kerkgebouw, tot aan het ontstaan van de PKN gebruikt door de hervormde gemeente, en het ernaast gelegen jeugdgebouw. Voor de lutherse Maarten Lutherkerk, een intieme negentiende-eeuwse kerk met de status van gemeentelijk monument, zou gestreefd worden naar een functie in overeenstemming met de geschiedenis van het gebouw. De afstoting van deze laatste kerk zou veel problematischer blijken, niet alleen door de gehechtheid van veel lutheranen aan hun oude gebouw, maar ook door cultuurverschillen met de calvinisten die in de gefuseerde kerkenraad veruit in de meerderheid waren.

²⁵ Citaat uit het artikel 'De kerk moet geen partycentrum zijn', geplaatst op www.ikonrtv.nl/kerknieuws, 17 januari 2007. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

²⁶ 'De kerk moet geen partycentrum zijn'. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

²⁷ www.rknieuws.net, geraadpleegd op 17 oktober 2007.

²⁸ De documentaire werd uitgezonden op 21 en 28 januari 2008. Meer achtergronden zijn te lezen op www.maartenlutherkerkweesp.nl.

In de documentaire volgt programmamaker Frans Bromet het initiatief van een aantal lutheranen onder leiding van Co Woudsma (75) om de Maarten Lutherkerk onder te brengen bij een stichting en deze te gebruiken voor trouwerijen, begrafenissen en culturele activiteiten. Woudsma verklaart een sterke persoonlijke band te voelen met het gebouw: 'Ik ben hier als kind gedoopt, heb hier belijdenis gedaan, ben hier getrouwd en heb van hieruit inmiddels een aantal familieleden en vrienden begraven.' Samen met enkele sympathisanten heeft hij een stichting tot behoud van de Maarten Lutherkerk in het leven geroepen die een bod op de kerk zal doen met geld bijeengebracht in een culturele benefietactie. Het initiatief van Woudsma c.s. ontmoet veel steun onder de Weesper bevolking, vooral onder lutheranen, bij wie het gevoel leeft dat men veel invloed heeft verloren in de gefuseerde PKN. Desgevraagd verklaart ook de voorzitter van de kerkenraad, mw. Van de Pol, positief te staan tegenover Woudsma's initiatief, en ze belooft te zullen streven naar 'een waardig gebruik van de kerk in de toekomst'. Mede door de aanzienlijke kosten voor noodzakelijk onderhoud, begroot op € 250.000,- à € 300.000,-, zal de concurrentie met commerciële bidders echter zwaar zijn. Onder de geïnteresseerden zijn de eigenaar van een naastgelegen restaurant die een sfeervolle eetzaal tussen orgel en preekstoel voor zich ziet en een projectontwikkelaar die wonen en werken in het gebouw denkt te kunnen combineren.

Bij het begin van de tweede aflevering blijkt dat het initiatief van Woudsma c.s. € 50.000,- heeft opgeleverd, een bedrag dat in het niet valt bij het hoogste bod van € 550.000,-, afkomstig van dhr. H.R.G. Winter, projectontwikkelaar uit Bussum. Bij de bieding op de gereformeerde kerk blijkt dat ook het moskeebeheer het met een bod van € 415.000,- moet afleggen tegen een commerciële bidder, een zekere J. Putter, die maar liefst € 1.400.000,- voor het gebouw over heeft. De kerkenraad besluit in beide gevallen op het hoogste bod in te gaan, een uitkomst die Woudsma zeer teleurstelt: 'De Mammon heeft gewonnen, niet de historie, niet de cultuur, niet het monument. Ik moet zeggen dat me dat van mijn broeders en zusters medechristenen flink tegenvalt.' Naar zijn gevoel heeft zijn stichting geen eerlijke kans gekregen om de kerk te behouden. Woudsma beklaagt zich niet alleen over de vermeende geldzucht van de kerkenraad, maar ook over de geheimzinnigheid waarmee de besluitvorming steeds omgeven is geweest en die hij als lutheraan als 'typisch calvinistisch' zegt te hebben ervaren. In de Grote Kerk worden intussen plannen gesmeed om de onverwacht hoge winst van in totaal zo'n twee miljoen euro te besteden voor een grootscheepse herinrichting van de kerkruimte en een ingrijpende verbouwing van het jeugdgebouw.

Na de verkoop van de gereformeerde kerk blijkt dat de plannen van projectontwikkelaar Putter om ter plaatse woningen te bouwen in strijd zijn met het gemeentelijke bestemmingsplan, dat heeft bepaald dat het gebouw ook in de toekomst een gemeenschapsfunctie zal moeten vervullen. Putter heeft daarop bij het kerkbestuur een lagere aankoopssom bedongen en denkt nu na over een horecabestemming: 'bijvoorbeeld een disco met een dj op de preekstoel'. Ook

projectontwikkelaar Winter, de koper van de Maarten Lutherkerk, verklaart een nieuwe functie voor het gebouw te hebben gevonden, namelijk die van tandheelkundige kliniek. In de kerkzaal zal een verdieping worden gebouwd met veel glas volgens een ontwerp dat enerzijds ‘zo hip mogelijk’ moet zijn, en anderzijds gebruik zal maken van enkele authentieke elementen, waaronder de glas-in-loodramen. Dat deze ramen tegen eerdere afspraken in samen met de kerk zijn verkocht, heeft de teleurstelling onder veel lutheranen over de verkoop van de kerk nog verder vergroot. Bij mw. Kok, de ontwerpster van de ramen, heeft de hele affaire een naar gevoel achtergelaten: ‘Vroeger werd een kerk verkocht voor een kleine som, maar nu geldt ook hier de wet van het grote geld.’ Evenals Co Woudsma zegt zij zich na de onverkwikkelijke verkoop van de Maarten Lutherkerk niet meer in de Grote Kerk te hebben vertoond. Beiden verklaren aan het slot hun lidmaatschap van de PKN in Weesp te hebben opgezegd.

Het lot van te dure of overtollig geworden kerkgebouwen in Nederland: een overzicht

Wanneer geloofsgemeenschappen worden gedwongen om hun kerk af te stoten, geeft men in het algemeen de voorkeur aan voortzetting van een religieuze functie. In de laatste decennia is er een levendige ‘religieuze vastgoedmarkt’ ontstaan, waarin kerkgebouwen van de ene gezindte naar de andere overgaan. Steeds vaker worden traditioneel protestantse of rooms-katholieke kerken overgenomen door meer succesvolle gemeenschappen, zoals baptisten, evangelicalen, pinkstergemeenten en de bloeiende zogenaamde ‘migrantenkerken’. Zo ging in het afgelopen jaar in Dordrecht een hervormde kerk over naar een pinkstergemeente, en kwam een hervormde kerk in Alphen aan den Rijn in handen van een Volle Evangeliegemeente.²⁹ Sommige kerkgebouwen hebben zelfs meer dan één verandering van confessie ondergaan, zoals een gereformeerde kerk in Meppel die eerst werd verkocht aan de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk, die het gebouw op haar beurt verkocht aan de plaatselijke katholieke parochie.³⁰ Andere verschuivingen zijn exotischer, waaronder de voormalige hervormde kerk in het Friese dorp Hemelum, die nu het Russisch-orthodoxe klooster van de H. Nicolaas herbergt, en de voormalige gereformeerde kerk van het Groningse Warfhuizen, die enkele jaren geleden werd verbouwd voor het gebruik door een rooms-katholieke kluizenaar.

Door zijn niet-kerkelijk gebonden positie heeft de eerder genoemde Task Force Toekomst Kerkgebouwen in korte tijd bewezen een goede bemiddelaar te zijn tussen krimpende gemeenten die een geschikte overnamekandidaat voor

²⁹ ‘Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd’, in *Nederlands Dagblad*, 10 augustus 2007.

³⁰ ‘Leegstaande kerken niet geschikt voor moslims’, in *Reformatisch Dagblad*, 29 maart 2007.

hun kerkgebouw zoeken en groeiende gemeenschappen die op zoek zijn naar meer ruimte voor hun bijeenkomsten. Ook wanneer een religieuze toekomst voor een kerkgebouw zo veiliggesteld kan worden, veroorzaken cultuurverschillen soms spanningen tussen kopers en verkopers. Binnen de PKN lijkt de weerstand tegen overdracht van kerken aan andere gemeenschappen de laatste tijd te zijn toegenomen. Zo roept een onlangs aangeboden discussienota op tot

een grondige doordenking van de lokale, regionale en landelijke kerk (...). Juist omdat het kerkelijke karakter van het gebouw overeind blijft, is het de vraag of positionele of controversiële bewegingen de oorspronkelijke bedoeling van het gebouw en zijn geloofsgemeenschap niet in gevaar brengen.³¹

Onder veel christenen bestaan vooral reserves ten aanzien van de overdracht van gebouwen aan moslims, die momenteel de grootste ruimtezoekers in het Nederlandse religieuze landschap zijn: bij Reliplan, een bedrijf dat gespecialiseerd is in het verhandelen van ‘religieus onroerend goed’³², klopten in het afgelopen jaar maar liefst veertig islamitische gemeenschappen aan in hun zoektocht naar nieuwe, grotere ruimten voor hun gebedsbijeenkomsten. Na enkele negatieve ervaringen heeft het bestuur van Reliplan evenwel besloten niet langer met moslims in zee te gaan. Mw. Mickey Bosschert, directeur van Reliplan:

De ervaring is dat de kloof tussen christenen en islam te groot is. Als we een afspraak maken over het behoud van een klokkentoren of een gebrandschilderd raam, dan kan het zo zijn dat die naderhand toch zijn verdwenen. Wat dat betreft gaan islamitische organisaties vaak radicaal te werk.³³

Binnen de PKN ligt de overdracht van een kerk aan een andere wereldgodsdienst (niet zijnde het jodendom) ‘niet voor de hand’, hoewel het niettemin boven commercieel of profaan gebruik wordt verkozen.³⁴

In 2006 werden maar liefst 1500 kerken in Nederland afgebroken of herbestemd. Gesloopt is er vooral onder katholieke kerken in het zuiden van het land en in Gelderland, terwijl we leegstaande protestantse kerken vooral vinden in Friesland en in Noord- en Zuid-Holland.³⁵ In de nu volgende paragrafen wil ik de problematiek rondom overtollig of te duur geworden kerkgebouwen analyseren aan de hand van een overzicht van oplossingen die overal in Nederland zijn getroffen om de toekomst voor kerkgebouwen veilig te stellen. Daarbij bestaan er als alternatieven voor de sloophamer ruwweg twee mogelijkheden, te

³¹ Citaat ontleend aan ‘Soms kiezen voor sloop kerkgebouw’, in *Reformatorisch Dagblad*, 9 juni 2008.

³² www.reliplan.nl.

³³ ‘Leegstaande kerken niet geschikt voor moslims’.

³⁴ ‘Soms kiezen voor sloop kerkgebouw’.

³⁵ Vgl. ‘Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd’.

weten 1) een combinatie van religieus en niet-religieus gebruik of 2) herbestemming voor niet-religieuze doeleinden. Beide scenario's leiden in veel gevallen tot spanningen onder de betrokkenen die zich verzetten tegen de profane activiteiten die in het kerkgebouw plaatsvinden of tegen het resultaat van de herbestemming. De eerder genoemde werkgroep Behoud en Hergebruik Kerkgebouwen van de PKN pleit daarom voor een 'betrokken pastorale aanpak'.³⁶ In het proces van afstoting en overdracht wordt een kerkgebouw snel tot object van lange en soms emotionele discussies. In deze debatten spelen verschillende aspecten een rol, waaronder de religieuze geschiedenis van het gebouw en de beperkingen die deze in de ogen van velen aan het (her)gebruik oplegt, de waarde van het gebouw als monument en de economische waarde van het gebouw in termen van onroerend goed. Kees Doevendans, voorzitter van de Werkgroep Kerkbouw in de PKN, wees daarom onlangs op het belang van rationaliteit naast emotie: 'Een kerkgebouw heeft naast een emotionele ook gebruikswaarde, cultuurhistorische en economische waarde. Deze waarden moeten tegen elkaar worden afgewogen.'³⁷

Bij alternatief gebruik of herbestemming van kerkgebouwen is er van oudsher sprake van een belangrijk onderscheid in benadering tussen katholieken en protestanten. Enerzijds is dat een gevolg van de uiteenlopende opvattingen over de aard van de kerkruimte en anderzijds ook van verschillen in organisatiestructuur. In de protestantse traditie geldt de kerk niet als een sacrale ruimte in de strikte zin, hoewel deze voor velen door het gebruik in de eredienst wel is 'geheiligd', oftewel: behept met een zekere heiligheid.³⁸ Een recent aangeboden nota getiteld *Een protestantse visie op het kerkgebouw* stelt het als volgt:

Het kerkgebouw in protestantse zin is een apart gestelde ruimte met een specifieke geloof-getuigende uitstraling gericht op de verkondiging van Gods aanwezigheid in Christus in deze wereld.³⁹

Deze 'religieuze lading' roept in de discussies rondom een passende bestemming voor kerkgebouwen bij velen emoties op; zo geeft men doorgaans gevoelsmatig de voorkeur aan nieuwe bestemmingen die op één of andere wijze in overeenstemming worden geacht met de oude religieuze functie, waaronder culturele activiteiten. Doevendans: 'Kerken zijn voor ons geen sacrale ruimtes, maar we hebben wel voorkeuren. Een kerk die een garage wordt, vinden we niet zo geslaagd.'⁴⁰ Door de organisatie van de protestantse kerk in grotendeels onafhankelijke lokale gemeenschappen die hun kerkgebouw zelf in eigendom

³⁶ Vgl. F.A. WIERSMA: 'Op weg naar een passende jas', in *Kansen voor kerkgebouwen. Vragen en uitdagingen bij gebruik en herbestemming* (Utrecht 2007) 5-7, p. 7.

³⁷ K. DOEVEDANS: 'Kansen voor kerkgebouwen', in *Kerkinformatie* (mei 2007) 19.

³⁸ K. DOEVEDANS: 'Inleiding', in *Kansen voor kerkgebouwen* 9-15, p. 11.

³⁹ Citaat ontleend aan 'Soms kiezen voor sloop kerkgebouw'.

⁴⁰ Aldus Doevendans bij de opening van het Jaar van het Religieus Erfgoed in januari 2008.

hebben, kan de herbestemming van kerken tot zeer uiteenlopende resultaten leiden. In de meeste gevallen worden de verschillende mogelijkheden zorgvuldig onderzocht door een commissie die vanuit de lokale gemeenschap zelf is samengesteld. Veel commissies laten hun idealen van cultureel gebruik gaandeweg het proces varen en kiezen ten langen leste voor verkoop van het kerkgebouw aan de hoogsteieder.

Door een centralistische organisatiestructuur is er in de katholieke kerk, anders dan bij de protestanten, sprake van een algemeen beleid ten aanzien van hergebruik en herbestemming van kerkgebouwen. In de meeste bisdommen probeert men de kerken zo lang mogelijk voor de eredienst te handhaven, vanuit de hoop op een mogelijke herleving van de kerkelijkheid in de toekomst. Eduard Kimman S.J., secretaris-generaal van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, wees in dit verband op de situatie in de Verenigde Staten:

Die waren ruim een eeuw geleden zeer geseculariseerd. En nu is het een heel religieus land. Ook bij ons komt er wel weer een generatie die op zoek gaat naar God. Daar hebben we al die kerken, al die schoonheid voor nodig.⁴¹

Als handhaving van de kerk voor de eredienst niet langer mogelijk is, wordt eventueel gekozen voor een nieuwe functie waarin iets behouden blijft van het gewijde karakter van de ruimte. Kimman: 'Een bibliotheek of een concertzaal zou kunnen, een appartementencomplex of moskee is niet goed denkbaar.'⁴² In de afgelopen jaren hebben de Nederlandse bisdommen leergeld betaald met enkele negatieve ervaringen met de verkoop van kerken voor niet-religieuze doeleinden. Doordat de katholieke kerkruimte ritueel gewijd is en als zodanig uitsluitend bestemd is voor de liturgie, wordt aan afbraak doorgaans de voorkeur gegeven boven hergebruik met een onzekere afloop. Interessant is dat een vergelijkbare visie ook in protestantse kringen recentelijk in toenemende mate opgeld doet, waardoor de onderlinge verschillen geleidelijk kleiner lijken te worden. Zo kan het volgens de genoemde nota *Een protestantse visie op het kerkgebouw* soms beter zijn een gebouw af te breken (te 'amoveren', in termen van het rapport) dan te kiezen voor een herbestemming die strijdig is met 'de verkondigende boodschap' en 'de signaalfunctie van het kerkgebouw'.⁴³

Openstelling voor niet-religieuze doeleinden: cohabitatie

Sommige kerkgemeenschappen proberen het hoofd boven water te houden door middel van cohabitatie met niet-religieuze gebruikers van de ruimte. Doordat profaan gebruik per definitie op gespannen voet staat met het gewijde karakter van de katholieke kerkruimte, is dit in de praktijk alleen voor protestantse kerken een optie. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw was het

⁴¹ Aldus Kimman bij de opening van het Jaar van het Religieus Erfgoed in januari 2008.

⁴² Aldus Kimman bij de opening van het Jaar van het Religieus Erfgoed in januari 2008.

⁴³ 'Soms kiezen voor sloop kerkgebouw'.

organiseren van niet-kerkelijke activiteiten in kerkgebouwen sterk in opkomst, en daarbij diende zich de vraag aan naar wat passend is in een kerk. Over deze kwestie liepen de meningen sterk uiteen, afhankelijk van de 'ligging' – geografisch en kerkelijk – en de sociologische samenstelling van de betreffende gemeente.⁴⁴ Een belangrijk aspect daarbij is ook de sfeer: in een multifunctioneel kerkelijk centrum, zoals er in de jaren zeventig veel zijn ontstaan, 'kan' er nu eenmaal meer dan in een monumentale, traditioneel ingerichte kerk. Een nieuw fenomeen in deze jaren was de ontdekking van kerkgebouwen als toeristische attracties, mede onder invloed van het populaire NCRV-programma *Kerkepad*.⁴⁵ Zo functioneren sommige monumentale protestantse kerken in Nederland die op zondagmorgen voor de eredienst worden gebruikt doordeweeks als musea, waarvoor bezoekers entreegeld betalen.⁴⁶ In 1981 schetste Steensma een overzicht van culturele activiteiten in kerkgebouwen op een schaal van 'breed geaccepteerd' naar 'alom afgekeurd'.⁴⁷ Terwijl concerten doorgaans weinig weerstand ontmoetten, lag dat moeilijker bij toneel, daar dit door velen werd geassocieerd met werlds en godslasterlijk vermaak. Nog meer wenkbrauwfronsen wekten tentoonstellingen in kerken, vooral wanneer het geëxposeerde materiaal moderne kunst betrof. Veel weerstand bestond er ook tegen verkoop in kerken, uit angst voor commercie die zich niet zou verdragen met de liturgische functie van de kerkruimte.

Een aantal protestantse stadskerken in Nederland kennen naast kerkelijk gebruik ook een breed nevengebruik voor semi- of niet-religieuze doeleinden. Voorbeelden hiervan zijn onder meer de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden, die onder meer gebruikt wordt voor concerten, congressen, lezingen en feesten.⁴⁸ Datzelfde geldt voor de Lebuinuskerk in Deventer, die daarnaast in het afgelopen jaar is gebruikt voor een kerstmarkt, een boekenbeurs en een toeristische Oost-Europabeurs.⁴⁹ In de Hooglandse kerk in Leiden heeft men gekozen voor een bijzondere oplossing door het schip van de kerk met stoelen en een preekstoel voor de eredienst in te richten en de grote open ruimte in transept, koor en kooromgang te verhuren voor allerlei activiteiten, zoals congressen, diners en vergaderingen.⁵⁰ Hoewel dit samengaan van kerkelijk en niet-kerkelijk gebruik doorgaans weinig spanningen oplevert, blijkt het evenwel soms precair te zijn. In de middeleeuwse kerk van Naaldwijk wekte de

⁴⁴ Vgl. R. STEENSMA: *Kerken... wat doe je ermee?* (Baarn 1981) 67.

⁴⁵ STEENSMA: *Kerken... wat doe je ermee?* 82-83.

⁴⁶ Dit geldt onder meer voor de Oude Kerk in Amsterdam, de Sint-Janskerk in Gouda, de Grote Kerk in Dordrecht en de Sint-Bavokerk in Haarlem. In katholieke kerken wordt in het algemeen geen entree geheven. Een uitzondering vormt de Sint-Servaaskerk in Maastricht, waar de bezoeker betaalt voor de gecombineerde toegang tot kerk en schatkamer.

⁴⁷ STEENSMA: *Kerken... wat doe je ermee?* 68s.

⁴⁸ www.grotekerkleeuwarden.nl.

⁴⁹ www.lebuinuskerk.nl.

⁵⁰ www.hooglandsekerk.com.

organisatie van een houseparty in november 2007 felle kritiek onder de fractie ChristenUnie/SGP in de gemeenteraad. Volgens de christelijke partijen is een kerk niet geschikt voor het houden van een dansfeest 'waarbij muziek ten gehore wordt gebracht die in schrille tegenstelling staat tot de psalmen en gezangen tot Gods eer'.⁵¹ Op een artikel getiteld 'Kerk moet geen partycentrum zijn', geplaatst op de IKON-website, reageerde een verontruste lezer die zich 'Sacerdos' noemt met een lijst van kerken waar liturgie en wereldlijke activiteiten gecombineerd worden, '(...) die allemaal totaal ontwijd zijn doordat er van alles plaatsvindt wat niet kan, feesten en partijen, die soms ook nog ingaan tegen Gods geboden (...)'.⁵²

Naarmate de last van het onderhoud in de jaren zeventig en tachtig bij teruglopend kerkbezoek steeds zwaarder begon te wegen op de schouders van een aantal protestantse stadsgemeenten in Nederland, werd het eigendom van veel van deze kerken overgedragen aan stichtingen. Deze onafhankelijke organisaties, waarin gewoonlijk de kerkelijke gemeente een stem behoudt, dragen zorg voor het onderhoud en de exploitatie van het kerkgebouw door subsidies te werven en de ruimte te verhuren voor activiteiten van zowel kerkelijke als niet-kerkelijke aard. In veel gevallen heeft de kerkelijke gemeente in de akte van overdracht de bepaling laten opnemen dat de stichting ervoor dient te waken dat het gebruik niet in strijd is met het karakter van het gebouw. Zo is vaak vastgelegd dat de stichting aanstootgevende activiteiten van uitgesproken politieke of commerciële aard dient te vermijden. Algemene criteria voor wat passend is in een kerkgebouw zijn in de praktijk evenwel heel moeilijk te formuleren. W.G. Overbosch, toenmalig voorzitter van de Prof. Dr. G. van der Leeuw-Stichting, formuleerde hiervoor in 1988 een theologisch uitgangspunt. Volgens hem konden activiteiten als passend voor een kerk worden beschouwd wanneer men telkens de vraag stelt: 'Kan er voor hetgeen wij binnenhalen voorbede worden gedaan?'⁵³ Overbosch gaf hiermee uiting aan de gevoelens van velen, en het is waarschijnlijk om deze reden dat activiteiten van culturele of levensbeschouwelijke aard doorgaans eerder door het publiek worden geaccepteerd dan manifestaties van een materieel of fysiek karakter; zo zal een boekenmarkt in een kerk veel minder weerstand oproepen dan een modeshow.

In een kerk die nog met enige regelmaat voor de eredienst wordt gebruikt is de bandbreedte van wat als passend wordt ervaren doorgaans kleiner dan in gebouwen waar geen kerkdiensten meer plaatsvinden. Kerkgebouwen die eigendom zijn van een stichting en waarin de protestantse gemeenschap cohabiteert met andere gebruikers vinden we vandaag de dag in veel Nederlandse steden. Een voorbeeld is de middeleeuwse Martinikerk in Groningen, waar de

⁵¹ 'Christenen willen verbod op housefeest in kerk', geplaatst op www.nu.nl op 28 november 2007. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

⁵² Artikel en reactie geplaatst op www.ikonrtv.nl/kerknieuws op 17 januari 2007. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

⁵³ W.G. OVERBOSCH: 'En een tempel zag ik in haar wel...', in *Mededelingen der prof. dr. G. van der Leeuwstichting* 64 (1988) 11.

protestantse gemeente iedere week om 9:30 uur een dienst houdt, waarna het Groninger Studentenpastoraat volgt met een oecumenische studentenviering om 11:30 uur. Op de andere dagen van de week is de kerkruimte te huur voor uiteenlopende doeleinden, van concerten tot openbare lezingen, colleges, tentoonstellingen, diners en recepties.⁵⁴ De kerk kan ook worden gehuurd voor feesten, alhoewel enkele negatieve ervaringen in de jaren tachtig hebben geleid tot enige terughoudendheid bij het stichtingsbestuur. Zo organiseerde het studentencorps *Vindicat atque polit* er in 1984 een drinkgelag, waarbij studenten met glazen bier in de hand de preekstoel beklommen (foto 2) en de lege flessen in de wandnissen belandden.⁵⁵ Ds. Arie de Leeuw, secretaris van de Stichting Martinikerk Groningen, verklaart dat men ernaar streeft de kerk in het hart van de binnenstad een nadrukkelijk publieke functie te geven: 'Zo diende de kerk vorig jaar met groot succes als expositieruimte voor de maquettes die waren gemaakt met het oog op de herinrichting van de Grote Markt.'⁵⁶

Toen de vijftiende-eeuwse Grote of Eusebiuskerk in Arnhem in 1993 werd overgedragen aan de Stichting Eusebius Arnhem, werd in de overeenkomst tussen het kerkbestuur en de stichting bepaald dat de hervormde gemeente het gebouw 'op of rondom de algemeen christelijke feestdagen (hetgeen met name rond de kerstdagen ruim zal worden geïnterpreteerd) alsmede op tenminste één zondag in de maand' mag huren tegen een non-profit tarief.⁵⁷ Ook voor 'semitkerkelijke bijeenkomsten', zoals *praise*- en zangavonden, met een maximum van tien keer per jaar, wordt het gereduceerde tarief berekend. Om de band tussen de stichting en de kerk te bewaren heeft het kerkbestuur het recht om twee leden in het stichtingsbestuur te benoemen. Daar de kerk gewoonlijk slechts eenmaal per maand voor de eredienst wordt gebruikt, is de diversiteit van in de kerk georganiseerde activiteiten in Arnhem groter dan gebruikelijk. Op de website wordt de sfeer in de kerk, die kan worden gehuurd voor tentoonstellingen, recepties, feesten en dergelijke, omschreven als 'stijlvol, klassiek, warm, feestelijk, zakelijk formeel of juist intiem'.⁵⁸ Hoewel het stichtingsbestuur enkele jaren geleden een bokswedstrijd weigerde, stond men twee jaar geleden een paranormale beurs toe, waarbij waarzeggers, tarotkaartenwerpers en handlezers hun activiteiten ontplooiden in de kapellen en in het schip. In een telefonisch interview verklaart dhr. J.M. van Wijlick dat de cohabitatie van kerkelijk en andersoortig gebruik van de kerk in de afgelopen jaren zelden tot spanningen heeft geleid. Toen er eens als deel van een tentoonstelling een kunstobject met een

⁵⁴ www.martinikerk.nl.

⁵⁵ Vriendelijke mededeling ds. Arie de Leeuw te Klein-Wetsinge.

⁵⁶ Vriendelijke mededeling ds. Arie de Leeuw te Klein-Wetsinge.

⁵⁷ Citaat naar de notariële Overeenkomst m.b.t. het kerkelijk gebruik van de Grote- of Eusebiuskerk te Arnhem, 5 juli 1993.

⁵⁸ www.eusebius.nl.

geprononceerd geslachtsdeel achter de avondmaalstafel stond opgesteld, heeft men dat tijdens de kerkdienst uit voorzorg met een doek bedekt.⁵⁹

Een opvallend voorbeeld van cohabitatie treffen we aan in de Remonstrantse kerk in de stad Groningen, waar het bureau van de Stichting Oude Groninger Kerken sinds 2006 met de protestantse gemeente ‘samenwoont’. De kantoorruimtes werd geïnstalleerd op de tribune, zodat deze vanuit de kerkzaal grotendeels aan het zicht zijn onttrokken. Zo werden de behoefte van een kleine, vergrijsde gemeente met een te duur geworden kerkgebouw en de behoefte van een bloeiende stichting op zoek naar meer kantoorruimte vruchtbaar bijeengebracht. Jur Bekooy, bouwkundige van de stichting:

Je hebt een kerk die een halve dag per week wordt gebruikt, daarnaast zijn er kantoren die op werkdagen benut worden en als derde component heb je de Intense Stad, het streven van de gemeente naar intensivering van het ruimtegebruik. Dan ligt het voor de hand die componenten in elkaar te voegen.⁶⁰

Voor de Japanse architecte Moriko Kira was het een bijzondere opdracht:

Naarmate ik me meer begon te verdiepen in de opdracht voelde ik een enorme verantwoordelijkheid ten opzichte van de kerkgemeenschap. Het is toch een huis van God. Maar tegelijkertijd moet je daar afstand van nemen, je moet een goed plan maken.⁶¹

Doordeweeks wordt de kerkzaal door het bureau Bijzondere Locaties Groningen te huur aangeboden voor allerlei activiteiten, zoals huwelijkssluitingen, concerten, lezingen, vergaderingen, congressen, vergaderingen en bedrijfsexposities.⁶²

De Stichting Oude Groninger Kerken zelf, opgericht in 1969, bezit momenteel 58 monumentale kerkgebouwen verspreid over de provincie Groningen.⁶³ Onder alle provinciale kerkenstichtingen, die onder meer bestaan in Friesland, Gelderland, Holland en Zeeland, is de Groningse stichting het grootst. Wanneer kerkelijke gemeenten, gedwongen door afname van kerkgang en inkomsten, hun gebouw van de hand moeten doen kan deze aan de stichting worden overdragen, vergezeld van een bruidsschat als afkoopsom voor de onderhoudskosten. De stichting onderhoudt en restaureert de kerken met geld uit subsidies, giften en legaten en met de contributie van haar ca. 6000 donateurs. Het verhuur voor kerkelijke en niet-kerkelijke activiteiten speelt als bron van inkomsten slechts een kleine rol. Uitgangspunt daarbij is steeds dat het kerkelijke ka-

⁵⁹ Vriendelijke mededeling dhr. J.M. van Wijlick te Arnhem.

⁶⁰ Citaat ontleend aan de brochure *Traditie en vernieuwing*, uitgegeven ter gelegenheid van de opening van de verbouwde kerk in 2006.

⁶¹ Citaat ontleend aan de brochure *Traditie en vernieuwing*.

⁶² www.blgroningen.nl.

⁶³ Vgl. www.groningkerken.nl.

rakter van het gebouw behouden blijft, zodat het eventueel in de toekomst aan de kerkelijke gemeente kan worden teruggegeven. Onlangs is de stichting voor het eerst van dit principe afgeweken in Garsthuizen, waar de negentiende-eeuwse kerk in de toekomst door een hotelschool in Groningen als restaurant zal worden uitgebaat. Peter Breukink, directeur van de Stichting Oude Groninger Kerken die het plan begeleidt, ziet het als een mooi initiatief:

Door de ontkerkelijking zie je dat steeds meer kerken een andere functie krijgen. Dat is ook noodzaak om ze te kunnen behouden. Zolang er in de dorpen kan worden ingestemd met de nieuwe functies, kunnen wij ook leven met de plannen.⁶⁴

Herbestemming voor niet-religieuze doeleinden: profanisering

Een volgende categorie betreft kerken die geheel aan de eredienst zijn onttrokken, en die ook wel als ‘overtollige kerken’ worden aangeduid. Daarbinnen moet een onderscheid worden gemaakt tussen monumentale en niet-monumentale overtollige kerken.⁶⁵ Monumentale kerken hebben als grote voordelen een vaak sfeervolle ruimtewerking en – zeker waar het gaat om oude gebouwen – een gunstige ligging in het hart van een dorp of stad. Daartegenover staan echter ook nadelen, waaronder in de eerste plaats de beperkingen die door de Monumentenwet worden opgelegd aan de mate waarin het gebouw kan worden aangepast. In het Nederlandse bestel worden restauraties slechts dan door het Rijk gesubsidieerd wanneer aanpassingen op ‘reversibele’ wijze worden gedaan, wat wil zeggen dat het gebouw te allen tijde in de oude staat teruggebracht kan worden. Deze voorwaarde maakt veel oude kerkgebouwen voor beheersstichtingen onaantrekkelijk, waardoor het vaak de lokale overheid is die het gebouw overneemt en de moeizame exploitatie uitvoert. Kerken zoals de Broederenkerk in Zwolle en de Bergkerk in Deventer, beide fraaie expositieruimten, vormen voor de beide steden vooral een financiële last. Hoewel de architectonische structuur van deze kerken in het algemeen wordt gerespecteerd, geldt dat in veel mindere mate voor de inrichting, die in veel gevallen is opgeofferd om meer ruimte te creëren. Zo werden de Laurenskerk in Alkmaar en de Pieterskerk in Leiden, waar geen kerkdiensten meer plaatsvinden, vrijwel geheel ontdaan van hun monumentale meubilair, waardoor de ruimten sterk aan historische charme hebben ingeboet.

Met name in de grote steden zijn voorbeelden te vinden van overtollige kerkgebouwen die met succes voor de publieke manifestaties gebruikt worden. Zo functioneert de Nieuwe Kerk op de Dam in Amsterdam als een fraaie locatie voor nationale plechtigheden zoals Koninklijke huwelijken en Nationale Herdenkingsdag, maar ook voor beurzen, alsmede kunst- en cultuurexposities.⁶⁶ In Leiden wordt de middeleeuwse Pieterskerk dikwijls gehuurd door de universi-

⁶⁴ ‘Restaurant in kerk Garsthuizen’, in *Dagblad van het Noorden*, 28 september 2007.

⁶⁵ Vgl. STEENSMA: *Kerken... Wat doe je ermee?* 94-96.

⁶⁶ www.nieuwekerk.nl.

teit voor officiële openingen, openbare lezingen, recepties en andere bijeenkomsten.⁶⁷ Directeur Ton Boon:

Een kerk moet geen partycentrum zijn (...). Het gaat erom hoe je het doet. Je vindt de grenzen juist door eroverheen te gaan. Een modeshow in de Grote Kerk in Breda kon op protest rekenen, wij doen dat elk jaar. Het is ook een kwestie van gewinning. Het belangrijkste is dat een kerk een plek is om het leven te vieren, samen. En of je dat met een rommelmarkt doet, een drinkgelag of een huwelijksfeest, maakt niet uit. Je moet er wel zorgvuldig mee omgaan en de kerk niet laten gebruiken om te choqueren.⁶⁸

Opvallend is de onthechte houding die sommige conservatieve protestanten ten aanzien van de herbestemming van kerkgebouwen aannemen. Op de aangekondigde verkoop van de Doopsgezinde kerk in Kampen reageerde Gert Bakker, raadslid voor SGP in de plaatselijke gemeenteraad, als volgt:

Als de kerkelijke gemeente het niet meer kan opbrengen en de kerk verliest haar functie, dan moet het een fatsoenlijke bestemming krijgen. Geen bordeel natuurlijk, dat geldt voor elk gebouw. Het gebouw moet je scheiden van de kerkelijke gemeente. Is de gemeente vertrokken, dan is het gewoon een stenen gebouw. Elke bestemming is dan in principe goed.⁶⁹

Sommige monumentale kerken zijn niet alleen geprofaniseerd en ontdaan van hun kerkelijke inrichting, maar ook heringericht voor een permanente nieuwe functie. Hierbij streven stadsbesturen veelal naar een publieke functie in de sfeer van cultuur, zorg of sociaal werk. Daarmee lijkt men een ‘cultureel-humanistisch’ aspect te willen continueren, dat kennelijk in de ervaring van velen door de religieuze geschiedenis van het gebouw wordt opgelegd.⁷⁰ Een bekend voorbeeld van een middeleeuwse binnenstadskerk die een nieuwe functie kreeg als museum is de Utrechtse Buurkerk. Sinds 1984 is hier het Nationaal Museum Van Speelklok tot Pierement gevestigd, dat jaarlijks 125.000 bezoekers ontvangt.⁷¹ Ook op het platteland vinden we musea in kerken, bijvoorbeeld in het Friese Jannum, waar in de dorpskerk kerkelijke voorwerpen uit het Fries Museum zijn geëxposeerd, en in het Groningse Houwerzijl, waar de kerk nu dienst doet als Theemuseum. Een publieke en culturele bestemming kregen ook de Broederenkerk in Zutphen, die werd omgebouwd tot bibliotheek, en de Parkkerk in Amsterdam, die werd herbestemd tot ‘Orgelpark’ met drie orgels.⁷² In Bergen op Zoom werd de negentiende-eeuwse Maria-Hemelvaartkerk aan-

⁶⁷ www.pieterskerk.com.

⁶⁸ Citaat naar het artikel ‘Kerk moet geen partycentrum zijn’, geplaatst op www.ikonrtv.nl/kerknieuws, 17 januari 2007. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

⁶⁹ ‘Een nieuwe bestemming voor een kerkgebouw?’, in *De Stentor*, 25 september 2006.

⁷⁰ Vgl. ook DOEVENDANS: ‘Inleiding’, in *Kansen voor kerkgebouwen* 11.

⁷¹ www.museumspeelklok.nl.

⁷² www.orgelpark.nl.

gekocht door de gemeente en verbouwd tot schouwburg 'De Maagd'.⁷³ Andere kerken kregen een nieuwe bestemming in de zorgsector, zoals de Daniëlskerk in Nijmegen, die werd omgebouwd tot een wooncomplex met aangepaste appartementen voor invaliden, en de Pius X-kerk in Den Haag, die nu dienst doet als gezondheidscentrum met acht huisartsenplaatsen.⁷⁴ In Amsterdam werd de zeventiende-eeuwse Zuiderkerk al in 1988 door de gemeente in gebruik genomen als informatiecentrum voor stadsplanning en milieubeleid.⁷⁵

Niet overal zijn de ervaringen met herbestemde monumentale kerken even positief, vooral waar het gaat om een nieuwe functie in de sfeer van commercie of vermaak. Eén van de vroegste voorbeelden van een herbestemde monumentale kerk was de zestiende-eeuwse Nieuwe Kerk in Dordrecht, die al vroeg in de 1970-er jaren werd omgebouwd tot woningen en een supermarkt. Fons Asselbergs, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, sprak hierover in een terugblik uit 2000 als een 'mislukte vorm van hergebruik door een te roekeloze manier van zoeken naar een eindbestemming'.⁷⁶ Soms geven ook bezoekers aan moeite te hebben met een al te werelds gebruik van de ruimte. In Groningen wordt de Der Aa-kerk met succes verhuurd voor uiteenlopende manifestaties, waaronder recepties, beurzen en tentoonstellingen. Echter, toen er in december 2006 een salsafeest in de kerk werd georganiseerd, gaf dit aanleiding tot een lange discussie op het internet over de gepastheid van dansen in een kerk, waar de vloer nota bene bestaat uit grafzerken.⁷⁷ Ook met het huidige gebruik van de Bethlehemskerk in Zwolle als partycentrum is niet iedereen tevreden: 'Om een kroeg in te richten waar eens de lofzangen hebben geklonken en de gebeden zijn opgestegen gaat me te ver', aldus W. Theo van Dijk, organist uit Kampen. Floor van der Haar uit dezelfde stad: 'Een tijdje geleden hadden we van de zaak een feestje in de Bethlehemskerk in Zwolle en als je dan ziet dat de polonaise wordt gedaan onder het orgel, dan heb ik er wel moeite mee.'⁷⁸

Ondanks pogingen die vaak worden ondernomen om een passende herbestemming in de cultureel-humanistische sfeer te vinden, belanden veel kerken ten langen leste toch als onroerend goed op de vastgoedmarkt, die geen rekening houdt met de geschiedenis van het gebouw. Al in 1981 beschreef Regnerus Steensma hoe een gereformeerde kerk in Amsterdam was verbouwd tot een supermarkt, een baptistenkerk in Sneek tot een verfwinkel, de gereformeerde kerk in Grijskerk tot een garage, de lutherse kerk in Harlingen tot een schoe-

⁷³ F. ASSELBERGS: 'Hergebruik van monumentale kerkgebouwen', in *Bulletin van de Stichting Oude Gelderse Kerken* 26 (2000) 8-16, p. 15-16 en W. VERMEULEN: 'Bergen op Zoom: partnerschap in de praktijk', in *Kansen voor kerkgebouwen* 57-60.

⁷⁴ 'Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd'.

⁷⁵ www.zuiderkerk.amsterdam.nl.

⁷⁶ ASSELBERGS: 'Hergebruik van monumentale kerkgebouwen' 13.

⁷⁷ www.latinforum.nl, 'Salsa dansen in een kerk exbegraafplaats is dat normaal?', geraadpleegd op 16 juni 2008.

⁷⁸ Beide citaten naar 'Een nieuwe bestemming voor een kerkgebouw?'

nenwinkel en de doopsgezinde kerk in Woudsend tot café-restaurant (foto 3).⁷⁹ In 1996 heropende de voormalige katholieke St. Josephkerk in Amsterdam haar deuren als een indoorklimcentrum met de ironische naam 'Tussen hemel en aarde'.⁸⁰ In Haarlem werd de katholieke Heilig Hartkerk uit 1905 enkele jaren geleden verbouwd tot studentenappartementen, terwijl de naastgelegen kapel een nieuwe bestemming kreeg als 'Hart en ziel Hairsalon'.⁸¹ In de stad Groningen herbergt de gereformeerde Kandelaarkerk sinds enkele jaren een fitnesscentrum. Voor Reliplan, een bedrijf dat zich in de laatste jaren heeft opgeworpen als makelaar van religieus vastgoed, zijn er wel grenzen aan de herbestemming van voormalige kerkgebouwen. Zo werd de verkoop van de gereformeerde kerk in Bant aan een tatoeagestudio geweigerd: 'Zo'n herbestemming vinden wij niet passend', aldus woordvoerder Dagmar den Ouden.⁸² Eerder is al gewezen op de groeiende weerstand tegen profaan en commercieel hergebruik van kerkgebouwen onder protestanten binnen de PKN, waardoor steeds vaker de voorkeur uitgaat naar afbreken of 'amoveren'.

Het was ook in de jaren zeventig dat de eerste kerken tot woningen werden verbouwd, een verschijnsel dat in de jaren daarna een aanzienlijke vlucht zou nemen. In plattelandsregio's, vooral in traditioneel liberale streken, waaronder delen van Friesland, Groningen en Noord-Holland, is inmiddels een aanzienlijk aantal kerkgebouwen verkocht aan particulieren, die de ruimte verbouwen tot een woning, kunstatelier of opslagruimte. Al deze functies zijn gecombineerd in de kerk van het Brabantse Hedikhuizen, waarvan de bewoonster een groot deel heeft ingericht als museum voor de Noord-Amerikaanse indianen. In Dieren werd de negentiende-eeuwse dorpskerk aan particulieren werd verkocht en verbouwd tot een woning. Sinds de oplevering hebben de bewoners al enkele malen open huis gehouden om de emoties van voormalige kerkgangers een plekje te geven.⁸³ Vooral in steden zijn veel voormalige kerkgebouwen met behoud van het oorspronkelijke casco tot appartementen omgebouwd. Vaak gaat het hierbij om karakteristieke kerkgebouwen uit de periode tussen 1880 en 1930, die sterk bepalend zijn voor het straatbeeld in wijken en buurten. Dit gebeurde bijvoorbeeld aan het begin van de jaren negentig in Groningen met de voormalige gereformeerde Zuiderkerk aan de Stationsstraat, een ontwerp van Tj. Kuipers uit 1901 in de stijl van de beroemde architect H.P. Berlage. In 2006 beschreef Kees Doevendans deze oplossing treffend naar de Bijbeltekst in Johannes 14:2 als 'In het Huis mijns Vaders zijn vele woningen'.⁸⁴

⁷⁹ STEENSMA: *Kerken.... wat doe je ermee?* 96.

⁸⁰ www.tussenhemelenaarde.nl.

⁸¹ www.hartenzielkappers.nl.

⁸² 'Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd'.

⁸³ F.Z. ORT: 'Ervaringen met het afstoten en hergebruiken van kerkgebouwen', in *Kansen voor kerkgebouwen* 41-44, p. 43.

⁸⁴ Dit was de titel van zijn lezing, gehouden op 10 november 2006.

Profanisering heeft vooral bij katholieke kerken in het verleden herhaaldelijk tot onvrede en spanningen geleid, waardoor de voorkeur de laatste jaren steeds vaker uitgaat naar afbraak boven herbestemming. Door het bisdom 's-Hertogenbosch wordt de herbestemming van de Sint-Jozefskerk in die stad als mislukt beschouwd; men spreekt lokaal zelfs van het 'Orangerietrauma'.⁸⁵ Deze neogotische kerk, die sinds 1971 leeg stond, werd in 1990 verkocht aan een projectontwikkelaar die er restaurant 'De Orangerie' in vestigde, een gelegenheid voor diners, feesten en congressen. De kerk werd echter niet ontdaan van haar religieuze attributen, waardoor zich vandaag de dag een bar bevindt in de biechtstoel en de dj platen draait op de preekstoel.⁸⁶ Wel ontdaan van alle meubilair werd de al in 1967 afgestoten neogotische Heilig Hartkerk in Amsterdam, ontworpen door de beroemde architect P.J.H. Cuyper. In 1981 werd de kerk bezet door krakers, die er een radiozender in vestigden ('Radio Atlantis') en tegen betaling bezoekers aan een ketting door de ruimte lieten zweven. Ook werd een soort dartsspel bedacht waarbij met steentjes gemikt moest worden op de rode, gele of groene stukjes glas in lood.⁸⁷ Nu wordt de ruimte door een stichting verhuurd voor diners, recepties, lezingen, concerten, huwelijksluitingen en culturele manifestaties.⁸⁸ In 2000 werd in Helmond een kerk verbouwd tot supermarkt, met een massief diepvriesvak op de plaats van het voormalige hoogaltaar. Hoewel men op deze wijze een karakteristiek gebouw in de wijk wist te behouden en een kruidenier met ruimtegebrek huisvesting bood, wekte de transformatie enige verontwaardiging onder de lokale bevolking. Op een weblog schrijft een zekere Ad: 'Ikzelf vind het wel apart, maar ook een beetje oneerbiedig. Zelfs ook al ben ik absoluut niet gelovig, een kerk vind ik toch iets heiligs (...)'.⁸⁹

Boeiend is de situatie in Maastricht, waar drie middeleeuwse kerken vandaag de dag een niet-religieuze functie hebben; hierbij moet echter worden opgemerkt dat deze gebouwen – allemaal kloosterkerken – al zo'n twee eeuwen niet meer voor de eredienst gebruikt worden. In de negentiende en twintigste eeuw deden ze afwisselend onder meer dienst als kazerne, paardenstal, wapenarsenaal, stadsmagazijn, weeshuis, hospitaal, concertzaal, tentoonstellingsruimte, bierhal, laboratorium en fietsenstalling. De gotische franciscanenkerk funktioneerde al sinds 1881 als historisch archief. Uit de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw dateert de huidige inrichting als Regionaal Historisch Centrum Limburg met naast het Rijksarchief ook een auditorium en studiezalen.⁹⁰ In 2006 kreeg de dertiende-eeuwse dominicanenkerk definitief een nieuwe functie

⁸⁵ Vgl. J. MARTENS: *Revitaliseren, herbestemmen of slopen? Toekomstperspectieven voor kerkgebouwen* (ongepubliceerde masterscriptie, te raadplegen op www.thesis.net).

⁸⁶ www.orangerie.nl.

⁸⁷ ASSELBERGS: 'Hergebruik van monumentale kerkgebouwen' 14.

⁸⁸ www.vondelkerk.nl.

⁸⁹ Geplaatst op www.hellemond.web-log.nl, 14 september 2008. Geraadpleegd op 16 juni 2008.

⁹⁰ www.rhcl.nl.

als boekhandel in de Selexyz-keten.⁹¹ In het schip bevindt zich een ‘boekenflat’ van drie verdiepingen, ontworpen door Merckx + Girod architecten, in het zij-schip zijn displays geplaatst en in het koor bevindt zich een koffiebar met een leestafel in de vorm van een kruis.⁹² Overeenkomstig de monumentenwet zijn de aanpassingen volgens de eis van de ‘reversibiliteit’ gedaan, met een inrichting die geheel los staat van het oude gebouw, zodat iedere ingreep ongedaan gemaakt kan worden. Het kruisherenklooster met bijbehorende kerk uit 1438 was in verval toen ondernemer Camille Oostwegel het initiatief nam om in het klooster een luxe hotelaccommodatie met zestig kamers te bouwen.⁹³ In de muur van het koor, dat is ingericht als cocktailbar, is nog altijd de *piscinanis* te zien, bestemd voor liturgische handwassing door de priester. In de zuidelijke schipkapellen zijn de oorspronkelijke altaren blijven staan, met zitjes van comfortabele clubfauteuils ertussen (foto 4).

Conclusie: het kerkgebouw als *contested space*

In het huidige Nederlandse landschap is niet ieder gebouw met het uiterlijk van een kerk ook nog daadwerkelijk als kerk in gebruik. Door het voortschrijdende proces van secularisering in de Nederlandse maatschappij zijn sinds de jaren zestig veel kerkgemeenschappen in financiële nood geraakt. Sommige – met name protestantse – gemeenten verhuren hun kerkruimte daarom ook voor niet-religieus gebruik of hebben hun gebouw formeel overgedragen aan een eigendoms- of beheersstichting die het onderhoud en de exploitatie voor haar rekening neemt. Wanneer ook deze vormen van cohabitatie niet genoeg geld opbrengen om het onderhoud van het gebouw te bekostigen, zien veel gemeenten zich uiteindelijk gedwongen om hun kerk te verkopen. Als alternatief voor sloop en in een poging om het gebouw voor profanisering te behoeden wordt er vaak in eerste instantie gezocht naar overname door een ander kerkgenootschap. Wanneer dit niet mogelijk blijkt, probeert men veelal – vooral wanneer er sprake is van een karakteristiek monument – een nieuwe bestemming in de cultureel-humanistische sfeer te realiseren, zoals een museum of een zorgcentrum, waarmee men bepaalde aspecten van het kerkelijk gebruik meent te kunnen continueren. Ondanks deze pogingen belanden veel overtollige en niet-monumentale kerkgebouwen uiteindelijk als onroerend goed op de vrije markt, die geen rekening houdt met de religieuze geschiedenis van het gebouw. Daardoor treffen we overal in Nederland kerkgebouwen aan die nu functioneren als appartementencomplexen of individuele woningen, winkels, restaurants, hotels, bars en zelfs discotheken.

⁹¹ Cf. MARÍN & ALAVEDRA: *Converted Churches* 195-201.

⁹² In 2007 werd het ontwerp bekroond met de Lensvelt de Architect Interieurprijs. Vgl. ‘Boekenflat in kerk’, in NRC Handelsblad (Zaterdag & Cetera), 1 en 2 december 2007.

⁹³ MARÍN & ALAVEDRA: *Converted Churches* 17-23.

Het veelal pijnlijke proces van afstoting en herbestemming gaat gewoonlijk gepaard met langdurige en soms emotionele discussies, waarin gevoelens en argumenten van uiteenlopende aard een rol spelen. Voor sommige betrokkenen zijn kerkgebouwen heilig of tenminste geladen met een zekere sacraliteit, ook wanneer de institutionele kerk en de eredienst zich er eenmaal uit hebben teruggetrokken. Mensen die deze visie omarmen, zullen een profane herbestemming al snel ervaren als heiligschennis. Daarnaast zijn er mensen, zowel gelovigen als niet-gelovigen, die eveneens pleiten voor behoud van het gebouw, maar dan om andere redenen, bijvoorbeeld omwille van zijn esthetische kwaliteiten of omdat men het gebouw beschouwt als een waardevolle *lieu de mémoire*, drager van individuele en/of collectieve herinneringen. Tegenover deze religieuze, culturele en emotionele waarden heeft een kerk ook altijd een economische waarde, uitgedrukt in euro's per vierkante meter, hetgeen de discussies verder aanscherpt. Het wegen van deze verschillende soorten waarden maakt overtollige en te duur geworden kerkgebouwen vaak tot gevallen van *contested space*, strijdperken waarin religieuze opvattingen, cultureel besef, emoties en rationaliteit om voorrang strijden. Zoals uit de beschreven casussen in Breda en Weesp is gebleken, kan deze situatie gemakkelijk leiden tot conflicten en verstoorde verhoudingen. Aangezien de prognose voor de secularisatie wijst in de richting van een verdere afname van de kerkelijkheid, zullen gevallen als deze in de nabije toekomst eerder in aantal toe- dan afnemen.

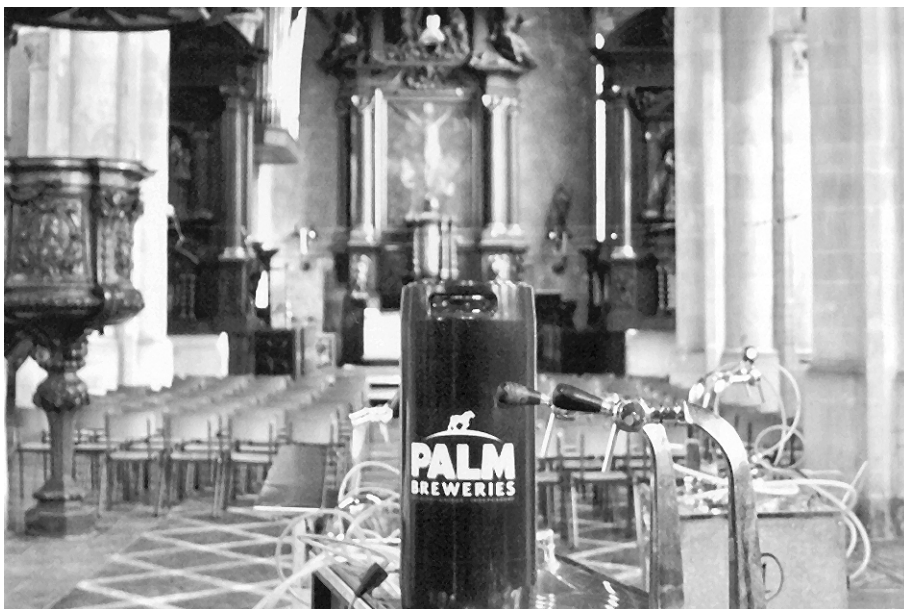
Summary

Since the 1960s an ongoing process of secularisation in Dutch society has left many church communities with serious financial deficits. Some communities – especially Protestant ones – have decided to put their churches for rent to a variety of purposes, both religious and non-religious, or have transferred their buildings to foundations which take care of the upkeep and exploitation. When these forms of co-habitation prove to be insufficient to account for the maintenance of the building, many communities are eventually forced to sell their church. As alternatives to demolition, often at first attempts are made to pass the church on to other church communities, so that the building can be prevented from being profanised. When this turns out to be impossible, often – especially when the church building is an architectural or historic monument – new purposes with a cultural or humanistic streak are sought after, such as a museum or a health care centre, which are felt to carry on certain aspects of its former religious use. Despite attempts such as these, the majority of redundant non-monumental churches in the Netherlands end up as pieces of real estate on the market of supply and demand which takes no account of the religious history of the building. The often painful process of detachment and re-use is usually accompanied by long-lasting and sometimes emotional discussions in which facts, feelings and arguments of diverse nature all come together. The weighing of values of different sorts often makes redundant and financially burdensome church buildings into classic cases of ‘contested space’, true battlegrounds in which religious opinions, cultural awareness, emotional attachments and rational arguments all struggle for preference.

Dr. Justin E.A. Kroesen doceert Architectuur en Iconografie van het christendom aan de Rijksuniversiteit Groningen. Dit artikel schreef hij in het kader van zijn deelname aan het NWO-onderzoeksproject *Holy Ground. Re-inventing Ritual Space in Modern Western Culture*.

Contactadres: Oude Boteringestraat 38, 9712 GK Groningen

Email: j.e.a.kroesen@rug.nl

- 1 Tongeren (B), biertap in de Begijnhofkerk (foto Justin Kroesen & Regnerus Steensma, 2006)
- 2 Groningen, Martinikerk, studenten met bier op de preekstoel (foto Instituut voor Liturgiewetenschap, Rijksuniversiteit Groningen, 1984)

- 3 Woudsend, cafe-restaurant in de voormalige Doopsgezinde kerk (foto Instituut voor Liturgiewetenschap, Rijksuniversiteit Groningen, 1981)
- 4 Maastricht, Kruissherenkerk, vergaderruimte tussen de altaren (foto Justin Kroesen & Regnerus Steensma, 2006)